İLGİLİ MAKAMA

"Serüven Yayınevi", Üniversitelerarası Kurul Başkanlığı (ÜAK)'nın Ekim 2023 Dönemi **Doçentlik Başvuru Şartları**'nda belirtilmiş tanıma göre "Tanınmış Uluslararası Yayınevi" statüsündedir.

ÜAK söz konusu tanımı; "Uluslararası Yayınevi: En az dört yıl uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten, yayımladığı kitaplar Yükseköğretim Kurulunca tanınan sıralama kuruluşlarınca belirlenen dünyada ilk 500'e giren üniversite kütüphanelerinde kataloglanan ve aynı alanda farklı yazarlara ait en az 20 kitap yayımlamış olan yayınevi" ifadesine yer verilmektedir. (http://www.uak.gov.tr/?q=node/85#2018N).

Aynı zamanda akademisyen yazarlarımızca yayınevimize sıklıkla başvurulduğu üzere, **"Akademik Teşvik Ödeneği"** yönetmeliğinde belirtilen tanıma göre beş (5) yıl şartını sağlıyor olup, kurulduğu 2001 yılından itibaren uluslararası düzeyde, düzenli basım ve 20' den fazla ülkede dağıtım faaliyetlerini yürütmektedir.

17 Ocak 2020 tarihinde güncellenmiş **Akademik Teşvik Yönetmeliği**'ndeki tanıma göre de tüm temel alanlarda "Tanınmış Uluslararası Yayınevi" statüsündedir. "Akademik Teşvik Ödeneği Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik" (17 Ocak 2020, Resmî Gazete Sayı: 31011, Karar Sayısı: 2043) yayımlanmıştır. Adı geçen Yönetmelikte 3. maddenin 1. fıkrasının (l) bendine "düzenli faaliyet yürüten", ibaresinden sonra gelmek üzere "Türkçe dışındaki dillerde" ibaresi eklenmiştir. Yayınevimizin "TÜRKÇE DIŞINDAKİ DİLLERDE" tüm temel alanlarda en az 20 (YİRMİ) adet yayını bulunmaktadır.

1300'ün üzerinde kitap yayımlayan firmamız, Türkçe ve diğer dillerde, yerli ve yabancı yazarlar tarafından hazırlanan eserleri okuyucuyla buluşturmuştur.

Ek listelerde yayınevimiz tarafından T.C. Üniversitelerarası Kurul Başkanlığınca belirlenmiş **doçentlik temel alanlarına** ve **Akademik Teşvik Yönetmeliğine** göre yayımlanmış bazı kitap listelerimiz ve yayınevimizce yayımlanan ve ülkemiz dışında bilinen / tanınmış çeşitli üniversite kütüphanelerinin kataloglarında yer alan kitaplarımız sıralanmıştır.

SERÜVEN YAYINEVİ
Yaşar Hız
Fevzi Çakmak / Sok. No:2/A
Tel:0312 384 60 40 Kızılay/ANKARA
Mikalpaşa V. D. 491 295 61026

Ekim 2024

SİYASET BİLİMİ ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE KAMU YÖNETİMİ

ALANINDA ULUSLARARASI ÇALIŞMA VE DEĞERLENDİRMELER

EDİTÖR

DOÇ. DR. SALİH BATAL

SERÜVEN YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Ekim 2024

ISBN • 978-625-6172-28-9

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.
The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak
Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA
Telefon / Phone: 05437675765
web: www.seruvenyayinevi.com
e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 47083

SİYASET BİLİMİ, ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE KAMU YÖNETİMİ ALANINDA ULUSLARARASI ÇALIŞMA VE DEĞERLENDİRMELER

Ekim 2024

Editör

DOÇ. DR. SALİH BATAL

İçindekiler

Bölüm 1

GAZALİ SİYASİ DÜŞÜNCESİNDE DEVLET, HİKMET-İ HÜKÜMET VE ADALET

Adem ÇAYLAK, Cansu KAYMAL 1

Bölüm 2

BALKANLAR'DA KADINLARIN EĞİTİMİNDE TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİNİN ETKİLERİ: BATI BALKAN ÖRNEĞİ

Nurgül SARSILMAZ 23

Bölüm 3

ADNAN MENDERES VE TURGUT ÖZAL DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA MEYDANA GELEN GELİŞMELERİN KÜRESEL ETKİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Yusuf YILDIRIM 37

Bölüm 4

DİJİTALLEŞMENİN YEREL YÖNETİMLERE ETKİSİ: KARS BELEDİYESİ ÖRNEĞİ

Sevgi KEÇELİ ERCİYAS 49

Bölüm 1

GAZALİ SİYASİ DÜŞÜNCESİNDE DEVLET, HİKMET-İ HÜKÜMET VE ADALET

Adem ÇAYLAK[1]

Cansu KAYMAL[2]

1 Prof. Dr. Kocaeli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, 0000-0003-3198-2353, ademcaylak@gmail.com

2 Arş. Gör. Dr. Kocaeli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, 0000-0002-9265-8779, kaymal.cansu@gmail.com

GİRİŞ

Gazâli Abbasi Hilafeti'nin simgesel iktidarıyla birlikte Selçuklu sultanının otoritesinin güçlü olduğu 11.yy'da yaşamıştır. Söz konusu dönemde büyük iç karışıklık yaşayan ve parçalanma tehlikesi ile yüz yüze kalan Abbasi Hilafeti'nin imdadına yetişen Selçuklu hanedanlığının hilafetin koruyuculuğunu üstlendiğini bilmeden Gazali'nin siyaset, devlet, hikmet-i hükümet, imametin zorunluluğu, nizam, adalet ve din ve devletin ikiz karakterine ilişkin görüşlerini anlamak ve bağlamına oturtmak zorlaşacaktır. Gazâli'nin, Abbasi Hilafeti'nin Haçlı tehdidi altında olduğu bir dönemde yaşadığını göz önünde bulundurmazsak gerekirse adaleti askıya almak adına Gazali'nin nizam, düzen, birlik, bütünlük ve devlet güvenliği üstüne yaptığı vurgular anlaşılamayacak ve abartılı görünecektir. Resmî ideolojiyi şekillendiren Sünni İslam anlayışını tehdit eden Bâtınî mezheplerin ve felsefi akımların devletin istikrarını tehlikeye düşürdüğü koşulları düşünmezsek, Gazâli'nin istikrar, düzen ve itaat üzerine yaptığı vurgular ve kaos endişesi onun mevcut sistemin ortodoks bir muhafızlığını üstlenmiş bir âlime indirgenmesiyle sonuçlanacaktır.

İslam siyasi düşünceler tarihinde en tartışmalı âlimlerden biri olan Gazâli'yi, İslam dünyasında felsefe ve düşünsel anlamda bir çöküşün başlatıcısı olarak sunulan yanlış yargılar da olduğu gibi akıldan ve ilimden hiç nasibini almamış yalın bir mü'min olarak değerlendirmek hatasında olduğuna benzer şekilde siyasal düşüncelerine ilişkin çözümlemelerde de yaşadığı dönemin koşul ve bağlamını derinlikli kavramadan Gazali'nin siyasi tutum ve görüşleri havada kalacaktır. Bununla birlikte Sünni ya da daha dindar bir bilinç dünyasına sahip olanların yaptığı gibi İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük alim, fakih ve filozoflarından biri olarak kutsanmasında da sorun vardır. Gazâli bir filozof değildir. Zira bir filozofun sorgulamayacağı hiçbir şey olamaz. Hakikat dünyasında tartışılmaz ve kutsalların çok fazla yer ettiği bir düşünür donanımlı bir âlim olarak felsefeyi detaylarıyla bilse de filozof olamaz. O, zihin dünyası yaşadığı dönemin koşullarına göre şekillenmiş, ilmi metodolojiyi ve felsefeyi çok iyi bilen büyük bir din ve siyaset âlimidir.

Çalışmada felsefi ve kelâmi görüşlerinden ziyade Gazali'de devlet, hikmet-i hükümet, imametin zorunluluğu, nizam ve adalet gibi birbiri ile iç içe geçmiş siyasi kavram setleri analiz edilecek ve yaşadığı dönemin dini, siyasi ve toplumsal koşulları dikkate alınarak Gazali'nin siyasal düşünceleri açıklığa kavuşturulacaktır.

1. Gazâli'nin Hayatı ve Kişiliği

Gazâli, Abbasilerin halifeleri el-Kaim bi Emrillah (1030-1075), el-Muktedir bi Emrillah (1075-1094), el-Mustazhir Billah (1094-1118) dönemlerinde yaşamıştır. Ancak, Gazâli'nin yaşadığı dönem Abbasi hilafetinin gücünün, Selçuklu sultanlarının muhafazasına muhtaç olmadan ayakta kalamayacağı

bir döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla söz konusu dönemde gücün ve otoritenin gerçek sahibi Selçuklu sultanlarıdır. Gazâli'nin yaşadığı dönemdeki Selçuklu sultanları Tuğrul Bey (1037-1063), Sultan Alparslan (1065-1072), Melikşah (1072-1092), Berkyaruk (1094-1104) ve Gıyaseddin Ebu Şuca Muhammed (1104-1117)'dir (Uğur, 1988, s. 5).

Resmi mezhebi Sünnilik olan Selçuklu Devleti için en büyük tehdit, dönemin Şiilik mezhebinin İsmailiye kolununun temsilcisi olan Fâtımî Devleti'nden (909-1171) gelmekteydi (Köymen, 1989, s. 10). Fâtımî Devleti, Abbasi halifeleri ile Selçuklu sultanlarının simbiyotik bir iş birliği ile güçlü bir yönetim tesis etmeye çalıştığı İslam dünyasında hem siyasi hem de itikadi açıdan bir bölünmenin en güçlü faili durumundaydı. Zaten Selçuklu Devleti'nin Abbasi hilafeti ile yaptığı iş birliğinin başlangıcı da 1040 yılında sultan ilan edilen Tuğrul Bey zamanında, Şii Büveyhi iktidarına karşıydı (Karadaş, 2004, s. 21). Bu iş birliği, Şii Büveyhi tehdidini bertaraf ettikten sonra, dinî liderliği elinde bulunduran Abbasi hilafeti ile siyasetin dünyevi iktidarını yani fiili iktidarı elinde tutan Selçuklu sultanlığı arasında güç mücadeleleri ortaya çıktı (Acar, 2000, s. 498).

Sünnilik-Şiilik çatışması, Selçukluların yükseliş döneminin son sultanı olan Melikşah'ın ve onun bilge veziri Nizamülmülk'ün bir suikastla öldürülmesine ve sonrasında ise Selçuklu Devleti'nin hızlı bir çöküş sürecine girmesine neden olmuştur. Bu dönemde bir yandan Fatımîler, diğer yandan da Hasan Sabbah'ın liderliğini yaptığı Bâtınîlik akımı sosyal ve siyasi istikrarı bitirme noktasına getirdi.

Gazâlî'nin yaşadığı dönemin diğer bir özelliği ise kültürel ikiliktir. Bu ikilik, Yunan düşünce sistemini temsil eden felsefe ile geleneksel İslami ilimler alanındadır. Platon ve özellikle Aristoteles'ten etkilenen Kindî, Farabî, İbn Sina, İbn Bâcce, İbn Tufeyl gibi İslam filozofları, Aristoteles'in "peripatetik"lerinden mülhem Meşşai felsefesinin ilk temsilcileri olmuşlardır (Uludağ, 1994, s. 218).

İslam'ın Bâtınî yorumunu savunan ekollere ve felsefi öğretilere karşı Abbasi hilafetinin temsil ettiği Sünnî İslam'ın, siyasi bölünmüşlüğe karşı ise Selçuklu Devleti'nin muhafızlığını yapan Gazâlî döneminin bir diğer önemli sorunu ise Haçlı saldırıları idi. Antakya'nın (1098) ve Kudüs'ün (1099) Haçlılar tarafından işgal edilmesi Müslümanlar arasında siyasal, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bağlamlarda ağır koşullara neden oldu (Okumuş, 2021, s. 706). Siyasi ve kültürel olarak böylesi bir çalkantılı dönemin, Gazâlî'nin siyasal düşüncesine yansıması da onun karışıklık, kargaşa ve kaostan duyduğu endişe nedeniyle, kötü de olsa bir yönetime itaat etmenin gerekliliğine vurgu yapar nitelikte kendini gösterdi.

"Huccet-ul-İslam" (İslam'ın delili) lakabıyla tanınan Ebu Hamid Muhammed Gazalî, H. 450/ M. 1059 yılında İran'ın Horasan bölgesinin Tûs

şehrinin Gazele kasabasında dünyaya geldi. İlk yüksek öğretimine memleketi Tûs'ta fıkıh dersi alarak başlayan Gazâlî, daha sonra Nişâbur'da Eş'arî Mektebi üstadı olan İmam-ul-Haremeyn'in talebesi oldu. 1085 yılında Haremetn'in vefatı üzerine Selçuklu Devleti'nde Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah'ın vezirliğini yapmış olan ve Melikşah döneminde Sünni İslam akidesini yaygınlaştırmak ve güçlendirmek amacıyla Nizamiye Medreselerini kuran Nizamülmülk ile tanıştı ve onun aracılığıyla 1091'de Nizamiye Medreseleri'nde müderris olarak tayin edildi. Buradaki görevinde felsefi bilgisini derinleştirdi ve Latince'ye *Logica et philosophia* olarak çevrilen *Feylosofların Maksadı* eserini yazdı (Corbin, 2010, s. 320). Gazâlî, en önemli eserlerini Nizamiye Medresesindeki müderrislik sürecinde verdi. *El-Munkiz, el-Mustahziri, Huccetü-l Hak* gibi eserler bunlardan bazılarıdır. Ancak o sadece ilmi faaliyetlerle sınırlı kalmadı, Fatımiler tarafından desteklenen Hasan Sabbah ve sapkın olarak gördüğü filozofların düşünceleriyle de mücadele etti. Döneminin yabancı düşünce akımlarıyla istikrarsızlaşan sosyo-politik yapısının yanı sıra Haçlıların yarattığı tehdit Gazâlî'yi oldukça rahatsız etmekteydi (Çağrıcı, 1996).

Kelam, felsefe, tasavvuf, Bâtınîlik gibi konular üzerinde çalışan Gazâlî'nin seyri-sülûku zihinsel ve ruhsal bir yorgunluk ve bunalımla sonuçlanmış olacak ki Bağdat Nizamiye Medresesi'nde başarılı, saygın ve mutlulukla geçtiği bilinen hayatını 1095 yılında bırakıp Şam tarafında inziva hayatı yaşadı (Çağrıcı, 1996). Ancak, Gazâlî'nin Bağdat'ı terk etmesinde, başka sebeplerin olduğuna dair düşünceler de vardır. Örneğin Black Macdonald'ın iddiasına göre Gazâlî'nin Bağdat'ı terk etmesinin sebebi Selçuklu Sultanı Berkyaruk ile arasının iyi olmamasıdır (MacDonald, 1899, s. 98). Ferid Cebir'in iddalarına göre ise Gazâlî, Bâtınî suikastlerinden korktuğu için hayatında böyle bir köklü değişiklik yapmak durumunda kaldı (Acar, 2000, s. 497). Ancak Montgomery Watt'a göre bu düşünceler isabetsizdir. Zira suikast korkusu yaşayan bir kişinin yalnız başına uzun bir yolculuğa çıkması gerçeğe yakın değildir. Watt'a göre, Gazâlî'nin uzlete çekilmesi, onun yaşadığı toplumda ahlaki bir reform gerçekleştirme isteğidir (Watt, 1989, s. 103-111).

İki yıl Şam'da kalan Gazâlî, burada *İhyâ'u Ulmû'id-Din* başlıklı Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in kapsamlı bir ilmihal kitabı niteliğindeki meşhur eserini kaleme aldı (Çağrıcı, 1996) ve sonrasında Haçlılar henüz Kudüs'ü işgal etmemişken Kudüs'e gitti. On yıl boyunca Sûfi giysisinde ve insanlardan soyutlanmış olarak Kahire, Mekke ve Medine gibi şehirleri gezip ve zamanını tasavvuf ve tefekkür ile geçirdi (Corbin, 2010, s. 321). Derin bunalım ve yoğun bir iç arayışla geçen seyr-u süluk döneminden sonra 1106 yılında Nişabur'da yeniden müderrislik görevine başlayan ve 1109 yılında doğduğu yer olan Tûs'a geri dönen Gazâlî, 1111 yılında doğduğu yerde vefat etti (Çağrıcı, 1996).

Gazâlî'nin ilmi kişiliğinin oluşumunda yaşadığı dönemin koşullarının yanı sıra Nizamiye Medreseleri'nde yaptığı müderrislik görevinin rolü büyüktür. Her ne kadar bir filozof olarak değerlendirilemeyeceği kanaatinde ol-

sak da onun bir fakih, sosyolog, mantıkçı ve mutasavvıf yönlerini göz önünde bulundurarak büyük bir âlim olduğu gerçeğini yadsımak haksızlık olur. Mehmet Bayrakdar'a göre Gazâlî şu dört kelimeyle özetlenebilir: Şüphe, tenkit, yakîn ve aldanma (Bayrakdar, 2000, s. 236). Descartes'in gerçekliğe ulaşmak için her şeyden şüphe etmeye dayalı yönteminin Gazali'nin ilmi araştırmalarında kullandığı metodik şüpheden ilham aldığına dair değerlendirmeler ve karşılaştırmalar yapılmıştır (Parvizian, 2020; Zamir, 2010).

Gazâlî, sözlük anlamı "sabit olmak, durulmak, sükûnete kavuşmak, kesinliğinden şüphe olmayan hakikat" (Demir, 2013, s. 271) anlamına gelen yakînin anahtarı olarak şüpheyi görmüş ve bu şüphe onu kendi gündelik yaşantısını sorgulamaya götüren bir tenkitçilik zihniyeti sağlamıştır. Bayrakdar, Gazâlî'nin aldanmasından ise karşı olduğu filozofların düşüncelerini eleştirmek için kendi kavramlarını üretmek yerine, onların düşüncelerini yine o filozofların kavramlarıyla çürütmeye çalıştığını, oysa kendi kavramlarını üretmiş olsaydı çok daha büyük bir düşünür olabileceğini savunmaktadır. Örneğin, filozofların âleme kâdim demelerine karşın, Gazâli âleme hudus derken, zaman kavramına kendi düşündüğü anlamı yüklememiş, filozofların zaman kavramını kabul ederek onlarla tartışmıştır (Bayrakdar, 2000, s. 235-236).

Gazâlî, epistemolojik bağlamda duyuların ve aklın önemini tamamen yadsımamıştır. Bilginin kaynağını duyusal, aklî ve kalbî/tasavvufî olarak üçlü bir biçimde sınıflandıran düşünür, aklın matematik, mantık ve tabiat bilimleri alanlarındaki yetkisini kabul etmiş olmakla birlikte metafizik problemlerin çözümünde duyuların ve aklın yetersiz kaldığına ve vahyin desteğine muhtaç olunduğuna vurgu yapmıştır (Çağrıcı, 1996). İlahi hakikatlerin bilinmesi noktasında, araştırma ve çabanın değil, Allah'ın inayetinin gerekliliği noktasında Gazâlî aklı devre dışı bırakmıştır (Aydınlı, 2000, s. 272).

Çok yönlü ilmî kişiliğine engin metodoloji bilgisini de dâhil edebileceğimiz Gazâlî, ilimleri şer'î ilimler ve şer'î olmayan ilimler olarak ikili bir biçimde tasnif etmiştir. Şer'i ilimler, hesap gibi akıl ile tıp gibi tecrübe ile veya lügat gibi işitmekle bilinmeyip yalnızca vahiy ve nübüvvet ile öğrenilen ilimlerdir. Şer'i olmayan ilimler ise, mahmûd, mezmûm ve mübâh olmak üzere üçe ayrılır. Mahmûd dünyevî ilimlerden tıp, hesap, rençberlik, dokumacılık, siyaset gibi toplumun devamlılığı için farz-ı kifayedir. Mezmûm ilimlerin ise dinde yeri yoktur. Buna örnek olarak büyücülük verilebilir. Mübâh olan ilimlere gelince, bunlarla aşırıya kaçmamak suretiyle iştigal edilebilir. Şiirler, eski tarih anlatılarını öğrenmek mübâh ilimler kategorisindedir (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 48-49).

Gazâlî'ye göre şer'i ilimler usul, furû, mukaddimat ve mütemmimat olmak üzere dörde ayrılır. Usul ilmi kitâb, sünnet, icmâ ve sahabenin yolunu içerir. Furû ilminin ise, dünya işlerinin tanzimi ve ahiret işlerinin tanzimi ile ilgili iki kısmı vardır. Mukaddimat, Kur'an ve hadislerin anlaşılmasına

yarayan lugât ve nahv gibi ilimlerdir. Mütemmimat ise tefsir, kıraat, usul-i fıkh gibi tamamlayıcı nitelikteki ilimlerdir (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 50-51).

Gazâlî, din ve dünya işlerinin birbirlerine bağlılığını şu sözlerle ifade etmiştir (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 39).

İnsanların maksadı din ve dünyalıkta toplanır. Din'in nizâmı ise; dünyanın nizâmına bağlıdır. Çünkü dünya, ahiretin tarlasıdır. Dünya; kendisini ebedi bir vatan tanıyanları değil, bir köprü ve bir misafirhane kabul edenleri, Allah'a ulaştıran bir vasıtadır. Dünyanın nizam ve imareti ise insanların çalışmalarına bağlıdır.

Dünyevî yaşantı ile uhrevî yaşantıyı böylesine iç içe kabul eden düşünür, şer'i ilimlerin, dünyevî ilimlere yardımcı olduğu görüşündedir. Din ve ahlak olmaksızın, dünyevî ilimler temelsiz ve faydasız hâle gelir. Bunun için Gazâlî'ye göre en önemli şer'i ilimler, ilmî bâtınî olarak marifetullah adını da verdiği ve kalplerin ve nefsin terbiyesini içeren mükâşefe ile takvâ, kanaat, cömertlik gibi zâhirî olarak davranışları yönlendiren muameledir (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 57-59). Bu bağlamda Gazâlî terminolojisinde şer'i ilimler, özellikle dünyevî bir ilim olan siyasetin olmazsa olmaz temeli sayılmaktadır.

Gazâlî, oldukça üretken bir alim olarak dört yüze yakın eser bırakmıştır (Orman, 1986, s. 53). Siyasetle doğrudan ya da dolaylı bağlantılı olan en önemli eserleri şunlardır: *el-Münkiz Mine'd-Dalâl, İhya'u Ulumid-Din, Tibru'l Masbuk fi-Nasihatü'l Mulük (Yöneticilere/Meliklere Altın Nasihatler), Sırrü'l Alemeyn (İki Cihanın Esrarı), Kitap el-Mustazhiri, Fatihatü'l Ulûm (İlimlere Giriş), Kimya-yı Saadet (Saadet Kimyası), el-İktisad fi'l İtikad (İmanda İtidal), Kitabü'l Veciz.*

2. Gazâlî Düşüncesinde Devlet

Organizmacı bir toplum anlayışına sahip olan Gazâlî, insan ile devlet arasında özdeşlik kurar. Nasıl ki insanın amacı zarurî ve hâcî (zaruri olmayan ancak insanın rahatını tatmin eden ihtiyaç) ihtiyaçlarını aşmak ve geçici bir mekân olan bu dünyadan göçtükten sonra âhirette cennete kavuşmaksa, aynı şekilde devlet de ihtiva ettiği toplumun dünyevî ihtiyaçlarını gözetirken onları ahirette de kurtuluşa erdirmelidir. Gazâlî düşüncesindeki insan vücudu ve devlet özdeşliği Eski Yunan düşüncesindeki Platoncu ve Aristotelesçi kalıptan beslenerek gelen İbni Sina ve Farabi geleneğinde etkili olan İslam siyaset felsefesinin klasik organizmacı toplum yapısına benzemektedir. Gazâli, insanların duyu organlarını toplumdaki işçi ve zanaat erbabına, kas ve sinirlerini koruyuculara (askerî tabaka), kalbi şeriatı adalet ve şefkatla uygulayan hükümdara, aklı ise sağduyusuyla hükümdarı yönlendiren mekanizmaya benzetir (Korkmaz, 1995, s. 38).

Gazali düşüncesinde siyaset, devlet işlerini yürütürken düzeni bozanlara karşı güç kullanmak suretiyle iktidarın otoritesinin kararlılığını göstere-

rek, nizam ve güvenliği tesis etmektir (Mücahit Tevfik, 1995, s. 150). Gazâlî, siyasete dair kendi tanımını, klasik İslam düşüncesinde siyaset uygulamak anlamına gelen 'tedbir' kavramından mülhem, "*dünya işlerine ait saltanat tarafından maslahata binaen kabul olunan tedbirler*" (Gazâlî, el-Munkızu Min-Ad-Dalâl, 1960, s. 37) olarak hülasa etmiştir. Gazâlî'nin savaş konusundaki tutumu son derece gerçekçi ve rasyoneldir. Savaşsız çözülebilecek devletlerarası bir mevzuyu, savaşarak çözmenin ülkenin ekonomisini çökerteceğini ve masumların canlarına mal olacağını vurgulayan Gazâlî, Aristoteles'in "*başkasının elinde savaşsız ve silahsız çözümlenen bir iş, senin elinde savaş ve silahla hallolandan daha hayırlıdır*" sözünü hatırlatmıştır. Bununla birlikte Gazâlî, en kötü ihtimal olan savaşa her an hazırlıklı olunması gerektiğini, bunun için erzak toplanması ve harp aletleri depolanması gerektiğini ve askerlere sürekli savaş tatbikatı yaptırılması gerektiğini ifade etmiştir (Gazâlî, el-Munkızu Min-Ad-Dalâl, 1960, s. 121-122).

Gazâlî'nin devlet anlayışı, siyaset ve hikmet-i hükümete yaklaşımı bağlamında imametin zorunluluğu (vücûbu'l-imame) ve adalet kavramlarına getirdiği yaklaşım çerçevesinde daha iyi anlaşılabilecektir. Bu bakımdan Gazâlî'nin siyaset teorisi ele alınmadan devlet anlayışı ete kemiğe bürünmeyecektir.

3. Gazâlî'nin Siyaset Anlayışı

Gazâlî, siyaseti Aristoteles ve Meşşai filozofları gibi insanın toplumsal bir varlık olmasıyla ve tekâmüle (yetkinliğe) ancak düzenli bir toplum içinde yaşamasıyla vasıl olabileceğine dair bir düşünceyle temellendirir. O, siyaset düşüncesinin merkezine insanı yerleştirir ve yaratılış olarak insanı, hayvan ile melek arasında bir yere koyar. Zira bir organ olarak kalbin maddi varlığı, şehvet, gazap ve yaşamını sürdürme çabası hayvanlarda da vardır. Ancak insanda farklı olarak, dünyayı ve ahiret ile alakalı gerçekleri bilmek anlamında ilim, doğru ve yanlıştan birini seçmek anlamında "irade" bulunmaktadır. Melekler ise bütün varlıklarıyla Allah'a hizmet ederler. Bu bakımdan insan, hayvan ile melek arasında kendine has bir yaradılışa sahiptir (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 17-21).

Dünya hayatı ve ürünleri ürünleri ancak ahiret için toplanacak bir tarla olduğu ve gelip geçici olduğu düşüncesiyle siyaset, her ne kadar insanların bu dünyadaki yaşantılarını düzenleme praksisini içeren bir bilim olsa bile şer'i ilimlerle sıkı sıkıya bağlıdır. Gazâlî bu hususu şu şekilde dile getirir (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 124):

Din ve sultan, ikiz kardeş gibi, birbirinden ayrılmaz iki şeydir. Bunun için devlet başkanının dine ehemmiyet vermesi, kötü düşüncelerden, dine sokulan bidatlerden, din tarafından hoş karşılanmayan işlerden, şüpheli şeylerden ve dinine zarar verecek bütün hâl ve hareketlerden sakınması (ve sakındırması) gerekir. Eğer emri altındaki yerlerde, dinine, mezhebine it-

hamda bulunan birisi bulunursa, onu huzuruna çağırarak ikaz etmeli, gerekirse caydırıcı tedbirlerle cezalandırmalıdır. Eğer tövbe edip pişman olursa bağışlamalı, değilse; onu ülkeye getireceği sapıklık ve bid'atları temizlemek ve İslam'ın yüceliğini muhafaza etmek için, onu sınır dışı etmelidir veya cezalandırmalıdır.

Otoritenin tev'em (ikiz) karakterinden yola çıkarak çifte otoritenin varlığını kabul etmekle birlikte dünyevi iktidarı dinin hizmetine vererek eşitlemeye çalışan Gazâlî, siyaseti de iktidarın kimin elinde bulunduğunu gözettiği çerçevede dört kısımda incelemiş ve bu dörtlü tasnifinde halife/imamların siyasetiyle melik/sultanların siyasetini aynı kategoriye koyarak eşitlemiştir. Bu tasnife göre ilk sırada ve en üstün siyaset olan peygamberlerin siyaseti yer alır. Peygamberlerin siyaseti, Gazâlî'nin kendi tabiriyle *"avam ve havas, bütün insanların zâhir ve bâtınlarına hükmetmeleridir".* İkinci mertebede ise halife, melik ve sultanların siyaseti yer alır ki Gazâlî, bu siyasetin yalnız zâhire hükmettiğini, bâtına tesir etmediğini ifade etmiştir. Zira fıkha dayanan şeriat, yalnız zâhire hükmeder. Üçüncü mertebede "*Allahu Teâlâyı ve dinin bilen, peygamberlerin vârisi olan âlimlerin siyaseti*" yer alır ki "*bunlar hiçbir sınıfın zâhiri işlerine karışmayıp kimseyi zecr ve men'edemeyecekleri gibi umum insanlar da kendilerinden istifade edemez. Ancak münevver tabakanın bâtınına hitâb edebilirler".* Dördüncü ve son mertebede avamın bâtınına hitap eden ve hiçbir âlimlere benzer şekilde yaptırım gücü ve yetkisine sahip olmayan vaizlerin siyaseti vardır (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 40-41). Görüldüğü gibi Gazâlî olması gerekeni, hâlihazırda olana göre şekillendirmeyi ustaca başarabilmiş ve imametin zorunluluğunu dönemin koşullarına göre, güçlü bir sultanın siyasetiyle donatılmış ve bu siyaset kendisinin hizmetine sunulmuş bir halifenin zorunluluğuyla açıklamıştır.

Gazâlî'nin siyaset anlayışında "itaat" ve "istikrar" hayati öneme sahiptir. Bir devletin istikrarlı olabilmesi için iktidarın, yönettiklerine karşı ve yönetilenlerin de iktidara karşı vazifeleri vardır. Gazâlî'ye göre, kulun efendisine itaati, yönetilenlerin yönetenlere itaati, tıpkı kullarının Allah'a itaati gibidir. Gazâlî düşüncesinde itaat, mü'minin sahip olması gereken en temel erdem konumuna yüceltilmiştir. Nisa suresinin 59. ayetini Gazâlî yer yer hatırlatır (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 3): *"Ey iman edenler! Allah'a, Resulüne ve sizlerden olan emir sahiplerine itaat edin".* Din ve siyasetin ikiz kardeş olması çerçevesinde, dünyevî bir ilim olan siyasetin pratik hayata yönelik işlerinin belli bir düzen içinde istikrarlı bir biçimde yürütülebilmesi için din imdada koşmuştur. Hükümdara adaleti emreden din, halka itaati emretmiştir. Gazâlî'nin, halkın hükümdara itaati ile Allah'a itaat arasındaki ilişkiyi nasıl özdeşleştirdiğine ilişkin bir başka örnek ise şu şekildedir (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 115-116):

(…) imamın gücünü sağlamak için halk hakkında şart koşulan itaat kölelerin efendileri hakkında şart koşulan itaatların; mükelleflerin Allah ve

Peygamberine farz olan itaatlarından daha fazla mükellefiyet getiren bir şey değildir. Kölenin efendisine itaat etmekteki durumu da kulların Rablerine itaatteki durumu da daima iki şık halinde görülür. Muvafakat ve muhalefet. Böyle olmamış olsaydı mükellefler de itaat edenler ve isyan edenler diye ikiye ayrılmazlardı ve onlar Allah'a itaatın farz, muhalefetin haram ve mekruh olduğuna inandıkları müddetçe hiçbir zaman İslam dairesinden çıkıp İslam'a saygısızlık yapmış sayılmazlar. İşte bu iktidar sahibine itaat konusundaki ciddî olarak üzerinde durulması gereken durumdur. Çünkü onlar her ne kadar itaatı gerekli emirlerden bir emre muhalefet etmişlerse de bu muhalefetin kötülük ve muvafakatın da iyilik olduğuna inandılar. Bunun için sen onların, isterse organ kesmiş olsunlar, emri hiçe saymak suretiyle akidelerini değiştirme durumunda olmadıklarını görürsün (…)

Gazâlî, Allah her kime sultanlık hakkı vermiş ve onu kendi gölgesi kılmışsa (zıllullahı fi'l-alem/arz), diğer insanlara düşenin ona itaat ve muhalefet beslemek olduğunu, ona karşı isyan etmenin ve çekişmeye gitmenin caiz olmadığını (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 63) söyleyerek kutsal saydığı hükümdarlığa karşı muhalefetin kapılarını kapatmıştır. İstikrarlı bir siyaset için hükümdarın vazifesi adalet, halkın vazifesi ise itaat olarak tayin edilmiş ve iki tarafında vazifesini ihmal ve ihlal etmesi caiz görülmemişse de hükümdar adalet vazifesini hakkıyla ifa edemez ve zalim bir hükümdar olur ve bu şekilde ölürse, ahirete bir günahkâr olarak gidecek ve hesabı Allah'ın azabıyla öte dünyada görülecektir. Oysa yönetilenler için durum daha farklıdır. Zira yönetilenler itaat etmedikleri takdirde hem dünyevî olan devletin iktidarına karşı geldikleri için hukukî bağlamda suçlu sayılmakta ve bozguncu, muhalif, fitneci, sapkın olarak hükümdarın gazabına uğramakta iken, hem de dinî bir nassa karşı gelmesi anlamında öteki dünyanın günahkârlarından sayılmış olmaktadır. Diğer bir deyişle, adil olmayan hükümdarın cezalandırılacağı tek makam Allah katı olarak uhrevi iken, muhalif bir kulun cezalandırılacağı makam hem sultanın dünyevi makamı hem de Allah'ın uhrevi makamı olmak üzere iki kademelidir. Nitekim Gazâlî, hiçbir eserinde zulmeden bir hükümdara karşı hak aramanın ve muhalefetin imkânından bahsetmemiştir. Dolayısıyla Gazali'nin siyaset ve yönetim kavramsallaştırmasında kötü ve zulüm dolu bir yönetime karşı direnme hakkı söz konusu olmayıp oluşabilecek bir muhalefetin devletin bekâsını tehlikeye düşüreceği endişesiyle klasik Ehl-i Sünnet siyaset geleneğinde sabır ve tahammüle dayanan muhalefet anlayışına uygun bir şekilde Gazali de yönetilenlere sabır ve tahammül tavsiye ederek zulme karşı direnmeyi ve muhalefeti fitne ve bozgunculukla özdeş tuttuğu için kötülükleri Allah'a havale ederek yönetilenlere kaderci ve teslimiyetçi bir perspektif sunmuştur. Gazâlî'nin bu tutumu, İbn Teymiyye'ci bir terminoloji ile söylemek gerekirse (İbn Teymiyye, 1999, s. 150)[1] kötü bir yönetimi bile yönetimsizlikten daha tercih edilebilir tuttuğu siyasi perspektifi çerçevesinde anlaşılmalıdır.

1 İbn Teymiyye, şunları yazmıştır: Zalim bir imamla kırk yıl, sultansız bir geceden daha iyidir.

4. Gazâlî Düşüncesinde Hikmet-i Hükümet: İmametin Zorunluluğu

Gazâlî'ye göre toplumu yönetecek bir devlet başkanının varlığı anlamında bir imamın tayini vaciptir. Her şeyden evvel, imamın vacipliği aklın ötesinde vahiy ile emredilmiştir (Gazâlî, İtikad'da Orta Yol, 1971, s. 175). Hz. Muhammed'in vefatından sonra, dinî ve siyasî düzenin devamı için derhal bir imam seçilmesinin zorunlu kılınması, imametin vacipliğini dinî bir nass hâline getirmiştir (Rosenthal, 1996, s. 58). Ancak Gazâlî, devletin başında bir imam olmasının faydalarının veya bunun terkedilmesinin zararlarının akılla bilinebileceğini ifade etmiştir. Dünyadaki nizamın sağlanması ve toplumun ahiretteki mutluluğa yöneltilebilmesi için, diğer bir deyişle dinin ve dünyanın nizamı için imamet zorunludur (Gazâlî, İtikad'da Orta Yol, 1971, s. 175-177). Bununla birlikte, din temeldir ve sultan koruyucudur. Bu düşünce İslam'da din ve siyasetin birlikteliğini savunan klasik Sünni doktrindir. Şunu da unutmamak gerekir ki, dünyevi bir mesele olan siyasetin en başındaki sultan, nihai amaca götüren aracı elinde bulundurur. Nihai amaç ise ahiretteki saadet olduğu için öncelikli hedef dinin nizamı olmalıdır. Dinî nizam ise kargaşa içindeki bir dünyada sağlanamaz. Dolayısıyla, dinin doğru düzgün bir biçimde yaşanabilmesi için toplumu yaşanabilir kılacak bir imam/hükümdar kesinlikle gereklidir (Rosenthal, 1996, s. 58).

İmametin akli ve şeri olarak vacip olduğunu ispatladıktan sonra Gazâlî, gelişigüzel bir biçimde imam seçilemeyeceğini ve herkesin böyle bir yetkiye sahip olmaması gerektiğini ifade eder (Gazâlî, İtikad'da Orta Yol, 1971, s. 178). Buna göre devlet başkanı yani imam olacak bir kişide ergenlik, akıl, hürriyet, erkek olmak, Kureyş soyundan gelmek, görme ve işitme bozukluğunun olmaması gibi doğuştan gelen özellikler yanında; necde (yiğitlik), kifaye (idare etme kabiliyeti), tefekkür ve tedebbür (derin düşünebilmek), meşveret, vera (takva sahibi olmak) ve son olarak da ilim gibi sonradan edinilen özellikler gerekmektedir (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 113-121).

Yaratılıştan gelen özellikler olarak Gazâlî'ye göre erişkin olmamış bir çocuk için bir mecnûn için veya bir köle için imamet akdi yapılamayacağı gibi, *"isterse bütün olgunlukları ve müstakil olma sıfatlarını toplamış olsun. Kendisine kadılık makamı bile verilmezken hükmedilecek konuların çoğunda şahitlik bile yaptırılmazken bir kadının imamet makamı için aday olması nasıl olabilir?"*. Gazâlî, Hz. Muhammed'in "İmamlar Kureyştendir" sözü sebebiyle imamet için Kureyş nesebinden olmayı da zorunlu görür (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 114).

Kazanılmış özelliklerden necde, cihad yapma gücünü, yiğitliği ve cesareti ifade eder. Bu, daima devletin başı olan halife/imamın bir özelliği olsa da Gazâlî içinde yaşadığı dönemde Abbasi halifesi el-Mustazhır'ın koruyuculuğunu üstlenmiş Selçuklu sultanının necdetiyle karşı karşıyadır. Bu durumda Gazâlî, Türkleri hilafetin sadık yardımcıları olarak düşünmek ister (Rosent-

hal, 1996, s. 59). Gazâlî, bu konuda şunları ifade etmiştir (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 115):

Yiğitlikten şu kastedilmektedir (…) Azgınların, isyancıların bastırılması için; kâfirler ve dinsizlerle mücadele etmek, fitnelerin yangınını söndürmek için; sıkıntıların kaynaklarını, şerleri ortaya çıkarmadan ve zararları yayılmadan kurutmak için yeterli derecede taraftar ve destekleyicilere sahip olması demektir. İşte yiğitlikten maksat budur. Bu, Mustazhır'ın işgal ettiği kutsî makam için hasıl olmuştur. Şu asrımızda güç, kuvvet yaratılmışlar içinde Türk'e verilmiştir. Allah Teâlâ da onları onun (el-Mustazhır) dostluğu ve sevgisi ile ululamıştır (…)

Kifayet ise manası zor ve karmaşık işlerde gerçek maslahata ulaşmak anlamına gelir. Bu noktada Gazâlî, akıllı ve sağduyulu bir vezire danışılması gerektiğini ifade etmiştir (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 117). Yiğitlikte Türkler'e, kifayette ise vezirlerin bilgeliğine dayanmayı tavsiye eden Gazâlî, ilim sıfatını da imamın siyasi iktidarının kurucu bir unsuru olarak görmemiştir. İctihad gücünden yoksun olan bir halifenin ulemanın görüşüne danışması da Gazâlî açısından halifenin ilim ile tedbiri anlamına gelir. İçtihad gücünden yoksun bir halifenin görevden uzaklaştırılması ve yerine bu şartı haiz birinin getirilmesiyle devletin istikrarına halel gelebileceği için, Gazâlî, önceki otoriteye bağlı kalmak anlamında taklidi uygun görmüştür (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 114). Rosenthal'a göre bu, şeriatın gevşek bir yorumudur ve bu durumda din, devletin ikiz kardeşinden ziyade üvey kardeşine benzer. Zaten bu gevşek uygulamayı Gazâlî, vera yani takvayı öne sürerek telafi etmek ister. Diğer üç özellik kamu yararıyla ilgili olduğu halde, vera kişiseldir (Rosenthal, 1996, s. 60).

Teoride bir imamın/halifenin otoritesini kabul eden Gazâlî, yaşadığı dönemin koşulları nedeniyle teoriye fazla sadık kalamamıştır. Bu manevranın iki nedeni olduğu kabul edilebilir. Birincisi Gazâlî'nin kaos korkusudur. Kendisinde necdet, kifayet ve bilgelik, ilim gibi vasıflar bulunmayan bir halife başta olsa bile onun yerine başka bir halifenin geçirilmesi toplumsal ve siyasi bir istikrarsızlığa yol açabilir. Bunun için Gazâlî, bu sıfatlardan yoksun bir halifenin Türkler'den necdeti, vezirden bilgeliği ve ulemadan ilmi ödünç almasını tavsiye etmektedir. İkinci neden ise yaşadığı dönemde fiili iktidarı elinde tutan Selçuklu sultanlarının varlığıdır. Nitekim Gazâlî, zamanın koşullarının farkındalığı ile Selçukluların fiili iktidarını kabul etmiş ve Kureyş soyundan gelmesi gereken halifeyi, Türk sultanının ataması gerektiğini de kabul etmiştir. Gazâlî bu konuda şunları söylemiştir (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 111-112):

(…) Güçlü, itaat edilen ve kendisi ile yarışılamayacak sözü geçkin, o bir tarafa meyledince kitleler de onun arkasından o yöne yönelecek ve kendisine kendini bilmeyen, başına gelecek felaketi hesab edemeyenin dışında mu-

halefet eden birinin bulunmadığı tesirli biri ise bir tek şahsın imama beyan akdinde bulunması bile yeterlidir. İşte bu sıfatları haiz itaat edilen, kendisine tabi olunan bir tek şahsın beyat etmesi kafidir. Çünkü onun muvafakatı kitlelerin muvafakatı demektir (…)

Dünyevî işlerin sorumluluğu noktasında, fiili iktidarda sultanı yetkili gören Gazâlî, sultanı imama/halifeye bağlı kalan ve onun ayrıcalıklarını sağlayan, Cuma hutbesinde halifenin adını anan ve halifenin adını taşıyan sikkeler bastıran, halifenin dini otoritesini kabul etmiş hükümdarlar olarak görür (Rosenthal, 1996, s. 62). Bu, Hıristiyan teopolitiğinin çifte kılıç nazariyesini andırır bir biçimde Papa'nın temsil ettiği Kilise'nin tartışılmaz dinî otoritesinin kılıcının yeryüzündeki kral tarafından kullanılmasına benzer niteliktedir. Ancak aralarında çok önemli bir fak vardır: Hıristiyanlar Kutsal Roma Germen İmparatorluğu pratiğinde krallara Kilise'nin taç giydirmesi pratiğine sahipken, Gazâlî, de facto gücün dünyevi iktidarını fark edebilmiş ve doğuştan gelmesi gereken şartları haiz olduğu takdirde halifenin, sultan tarafından atanmasını ve sultanın halifenin temsil ettiği dine ve dolayısıyla hilafete hizmet etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Modern bir terminolojiyle ifade etmek gerekirse, devletin baskı aygıtı olma vazifesi sultan, devletin ideolojik aygıtı olma yetkisi ise halifeye verilmiştir.

Gazâlî'nin siyaset düşüncesinde hükümdarın vazifesi sadece halkın dertlerini kendi derdi edinen, şefkatli ve adil bir hükümdar olmak değil, ülkesindeki istikrarı da sağlamaktır. Bu istikrar ise, ülkenin imar ve bayındırlık işlerinden toplumsal uyuma, nizamdan kamu görevlerinin eksiksiz yerine getirilmesine kadar çok geniş bir alanı kapsar.

Yöneticilere Altın Öğütler eserinde Gazâlî, dünyanın mamur olmasının, harap olmamasının devlet adamlarının/sultanların yetki ve sorumluluğu dahilinde olduğunu ifade etmiştir. Sultanların yönettiği toprakları güzelleştirmesi, öldükten sokra hayırla anılmaları için de önemlidir. Hem kamu düzenini sağlamak hem de arkasında güzel eserler bırakabilmek için hükümdar topraklarını imar etmeli, konutlar yapmalı, toprakları ziraate elverişli hâle getirmeli, doğal kaynakları işletmeli ve su kaynakları bulmalıdır. Ayrıca Gazâlî'ye göre, halkın maişetini sağlamak ve temel ihtiyaçlarını kolayca temin edebilmesini garanti altına almak da hükümdarın kamu düzeninin devamı için en önemli vazifeleri arasındadır. Kıtlık veya fiyatların aşırı pahalanması gibi durumlarda insanların yeme, içme, barınma gibi temel ihtiyaçlarını hükümdar gerekirse devlet hazinesinde karşılamalıdır. Aksi takdirde kötü giden durumdan istifade etmeye çalışan karaborsacılar türer, sultanın adı kötüye çıkar ve halk ona beddua eder (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 64-113).

İstikrarın sağlanması için bir diğer önemli mesele ise Gazâlî'ye göre, hükümdarların bozgunculara fırsat vermemeleri vazifesiyle ilgilidir. Buna göre

hükümdar uyanık ve işleri tahlil eden, işlerin sonu hakkında fikir sahibi olan biri olmalı ve yanında böyle temsilcileri çalıştırmalıdır. Hükümdar, memleket işlerini bozan, idareye karşı ayaklanan ve sultanın ve devletin sırlarını ifşa edip casusluk yapan kimselere karşı affedici olmamalıdır. Gazâlî'ye göre sultanın adaleti, halkından güzel işler yapanları mükafatlandırması ve çirkin fiillerde bulunanları engelleyip cezalandırmasında tecelli eder. Sultanın vazifelerinden biri insanları iyiye yöneltmesi, günahta ısrar edenlere müsamaha göstermemesidir. Eğer sultan, bozguncuların önünü alamayıp kendi hâllerine bırakırsa devletin düzeni de bozulur (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 74-109).

Sultanın sahip olması gereken ilk sıfat olan yiğitlik manasına gelen necdet, sultanın isyanları bastırma yeterliliğini de kapsamaktadır. Gazâlî'ye göre necdet, azgınların, isyancıların bastırılmasını, kâfirler ve dinsizlerle mücadele edilmesini, fitnelerin sona erdirilmesini, şerlerin meydana gelmeden, zararların yayılmadan kurutulmasını ifade eder (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 115).

Gazâlî'ye göre ülkede istikrarın sağlanabilmesi, sultanın tek başına sarf edeceği bir çabayla mümkün değildir. Kaos ve kargaşanın olmadığı, istikrarlı ve işlerin belli bir nizam içinde yürütüldüğü bir ülkenin hükümdarının adaletle yönetip hükmetmesi gerekirken, yönetilenlere düşen vazife itaat etmektir. Hükümdara adalet, uyruklara ise itaat açık bir dinî emir, nasstır. Gazâlî, emre itaatin önemini ve isyan ve muhalefetin kötülüğünü çeşitli eserlerinde sıklıkla vurgulamıştır. Bunlardan birisinde bu durumu şu şekilde izah eder (Gazâlî, İki Madnûn, 1988, s. 27):

Ne zaman bir kul, efendisine, onun arzu ve isteğine uyar; onun kendi iyiliği için verdiği emirlere riâyet ederse, hem o emre ve onu verene saygı göstermiş, hem de bu yüzden elde ettiği iyilik ve nimetin kadrini bilmiş, yani şükreden kullardan olmuştur. Şâyet emre muhâlefet eder de ondan doğacak nimetleri elde edemez ise, onun bu muhalefeti, düpedüz saygısızlık, ahmaklık ve nankörlük olur.

Bütün bunlar, Gazali'nin siyaset düşüncesinin uhrevi temelde tasarlandığını ve ister halife ister sultan olsun dünyevi yöneticilerin Allah'ın evrendeki konumu neyse yeryüzünde benzer bir konumu haiz olduklarını gösterir. Kullar nasıl ki dünyevi ve uhrevi sulh, selamet ve saadetleri için Allah'a itaat etmeleri ve şükretmeleri gerekli ise yönetilenlerin de dünyevi ve uhrevi saadetleri için sultan ve halifeye koşulsuz itaat etmeleri elzemdir. Başka bir deyişle yöneticilere itaat eden bir yönetilen nankörlükten kurtulan ve şükreden bir kul olacaktır. Bunun yolu da yöneticilere muhalefet etmeden itaat etmekten geçmektedir.

5. Gazâlî Düşüncesinde Adalet

Gazâlî'nin siyaset düşüncesinin temel unsurlarından biri olan adalet, "iman ağacının dallarından biridir" (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 22). Adalet kavramını zulmün tezatı olarak kullanan Gazâlî *Yöneticilere Altın Öğütler* eserinde, sultana şöyle seslenir (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 23):

Ey sultan! Önce, insanları idare etmenin kıymetini biliniz; onun tehlikelerini de öğreniniz. Çünkü liderlik büyük bir nimettir. Eğer onu hakkıyla yerine getirirseniz, kendisinden sonra başka mutluluk düşünülemeyen bir saadete ulaşırsınız. Şayet onun hakkını yerine getirmeyip zulümden geri durmazsanız, kendisinden sonra ancak kafirliğin olabileceği bir bedbahtlığa düşersiniz.

Gazâlî, aynı eserin devam eden *satırlarında* şu hadisi hatırlatır (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 23): *"Sultanın bir günlük adaleti, Allah'a (c.c) karşı yapacağı yetmiş yıllık nafile ibadetinden daha üstündür."* Bununla birlikte, sultanların adaletle insanları sevk ve idare etmesi, Allah'a yaklaşmalarının ve Allah'ın rızasını kazanmalarının yollarından biridir (Gazâlî, İhya Cilt 1, 1985, s. 65). Gazâlî, adaletle hükmetmeyen ve kuvvetliyle zayıf arasında ayrımcılık gözeten bir sultanın, kıyamet gününde azaba uğratılacağını yine hadislere dayanarak ifade etmiştir (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 26). Bu da adaletle hükmetmeyen ve zulmeden bir sultan/halifenin cezasının dünyada değil, ahirette verileceğini savlamaktan başka bir sonuç üretmemiştir.

Gazâlî'ye göre, adil olmanın ve insaflı olmanın en önemli yollarından biri, devlet başkanının âlimlerin görüşlerine başvurması, nasihat dinlemesi ve dünyaya aldanmış kötü âlimlerden sakınmasıdır. Gazâlî'ye göre hükümdarı adil kılacak ulema, ona övgü yağdırıp boş vaatlerle aldatmaz, hükümdarların elindeki dünya malına sahip olmak için hükümdarları memnun etmeyi gözetmez (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 30). Sadece sultanın zulmetmemesi ve adil olması da tüm mülkte adaletin tesis edilmesi için yeterli değildir. Sultanların hizmetçilerini, yakınlarını, görevlilerini ve kapılarını bekleyenleri de terbiye edip güzelleştirmeleri gerektiğini söyleyen Gazâlî, Tevrat'ta geçen şu ayeti vurgulamıştır: *"Sultan, memurlarının yapmış olduğu zulmü bildiği hâlde susarsa, bu zulüm sonuçta ondan bilinir; kendisinden hesap sorulur ve cezalandırılır"* (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 35). Gazâlî, Tevrat alıntısıyla zulümden sorumlu hükümdardan hesap sorulacağını ve cezalandırılacağını vurgulamasına rağmen bu hesap sorma ve cezalandırmanın dünyada olup olmayacağı konusunda sessiz kalır. Gazâlî'nin siyasetle ilgili doğrudan ve dolaylı yazdıklarının tümü dikkate alındığında, hükümdar keyfi yönetim gösterse de devletin bekâsı, dünyanın ve dinin nizamı, istikrar ve düzenin korunması ve kaos olmaması adına adil olmayan

hükümdarın cezalandırılacağı dünyevi bir makam yoktur. Hükümdarın cezalandırılacağı tek makam Allah katı olup o da ahirete havale edilmiştir.

Gazâlî, adaleti birbiriyle ikiz kardeş olarak gördüğü dinin ve devletin temeli olarak kabul etmiştir. *Yönetecilere Altın Öğütler* eserinde, Nizamülmülk'ün Siyasetname isimli eserinde hadis olduğu zikredilen "*Mülk küfür ile devam eder ama, zulüm ile devam etmez*" (Nizamü'l-Mülk, 1941, s. 15) sözünü hatırlatmıştır. Hatta kafir olan Mecusilerin dört bin sene boyunca dünyaya hükmettiklerini vurgulayan Gazâlî, bunun sebebini dinlerinde ve milletlerinde zulmü ve haksızlığı caiz görmemeleriyle açıklamıştır. Gazâlî'ye göre, adaletli lider kullar arasında adil davranan, zulümden ve fesattan sakınandır. Zalim liderin ise saltanatının ve mülkiyetinin devam etmesi mümkün değildir (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 63-66). Aslına bakılırsa Gazali, bu türden değerlendirmeleriyle mülkün temelinin din olmadığını, adalet olduğunu ihsas ettiriyor olsa da dinin ve dünyanın nizamı ve uhrevi saadet için dünyevi iktidarı dinin hizmetine vermesiyle kendi içinde çelişkiler barındırmıyor değildir.

Gazâlî, hükümdarlığın ve mülkün, Allah tarafından verilen bir nimet olduğunu ve hükümdarın ya da melikin imtihanının bu nimeti nasıl kullandığına yönelik olduğunu savunmuştur. *Kimya-i Saadet* ve *Yöneticilere Altın Öğütler* eserlerinde sık sık âdil ve şefkatli bir hükümdar olmanın faziletinden ve ne kadar Allah rızasına şayan bir şey olduğundan bahseder ve bu anlatımını çeşitli hadislerle renklendirir. Gazâlî bu hususu şu şekilde ifade eder (Gazâlî, Kimya-i Saadet, 1979, s. 368):

(…) Hükümdar, vali ve diğer kimselerin bu mânâyı kalbinde bulundurmalarıyla, dünya şehvet ve arzularına birkaç gün sabretmeleri, emrinde olanlara şefkat etmeleri, Allahü Teâlâ'nın kullarına iyi davranmaları ve hakiki padişahın halifeliğini yerine getirmeleri kolay olur. Bunları bilince hükümdar olabilir. Din büyüklerinin buyurduğu gibi iş yapmakla meşgul olur, dünyayı kazanmakla değil. Zira Allahü Teâlâ'nın indinde âdil bir padişah olmaktan büyük ibadet ve tâat yoktur. Resûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem) buyurdu ki: "*Âdil bir sultanın bir günlük adaleti, altmış senelik devamlı ibadetten üstündür*". Kıyamet gününde Arş-ı ilâhinin gölgesinde bulunacak yedi sınıf kimseden birincisi âdil sultanlardır. Resûlullah (aleyhissalâtü vesselâm) buyurdu: "*Âdil sultan için her gün altmış müctehid-i sıkkıkın ameli göğe çıkarılır*". Yine buyurdu: "*Allahü Teâlânın en çok sevdiği ve O'na en yakın olan kimse adil padişahlardır, en büyük düşmanı ve en çok azap edeceği de zalim sultanlardır (...)*

Gazâlî, adaleti gözetmenin on kaidesinden bahsetmiştir. Birinci kaideye göre, hükümdar bir işle karşılaştığı zaman kendisini memur, başkasını ise âmir kabul etmelidir. Kendisi için razı olmadığına, hiçbir Müslüman için razı olmamalıdır. Eğer razı olursa hıyanet ve zulmetmiş olur. Nitekim Bedir Savaşı'nda Hz. Muhammed, ashabının güneşte dururken kendisinin gölgede dur-

ması nedeniyle Allah tarafından Cebrail aracılığıyla ikaz edilmiştir (Gazâlî, Kimya-i Saadet, 1979, s. 368-369).

Adaletli olmanın ikinci kaidesi, işi olanlar sultanın huzuruna çıktığında, sultanın işini gücünü hatta nafile ibadetlerini bile bırakıp halkıyla ilgilenmesidir. Zira Müslümanların işlerini görmek ve onlara hizmet etmek, nafile ibadetlerden üstündür. Buna örnek olarak Gazâlî, Hz. Ömer'in ikindiye kadar insanların işleriyle meşgul olup yorulmasını, eve gidip dinlenmek istediğinde de oğlunun ona, "*şu saatte ölmeyeceğinden emin misin? Bir kimsenin seninle bir işi olur ve sen bundan nasıl eksiklik yapabilirsen*" sözleriyle yaptığı ikazı hatırlatır. Adil olmanın üçüncü kaidesi şehvete düşmemek, güzel süslü elbiseler giymemek, tatlı leziz yemekler yememek yani kanaatkâr olmaktır. Bu konuda Gazâlî, Selman Fârsî'nin Hz. Ömer'i sofrasında iki kap yemeğe ve birini sabah birini akşam giydiği iki gömleğe sahip olmasıyla eleştirmesini örnek gösterir (Gazâlî, Kimya-i Saadet, 1979, s. 369).

Adil bir sultan olabilmek için dördüncü kaide, elden geldiğince büyün işlerin sertlik ile değil, rıfk ve yumuşaklık ile idare edilmesidir. Gazâlî, Hz. Muhammed'in şu hadisini hatırlatır: "*Emrindekilere rıfk ile muamele eden padişaha, kıyamette rıfk ile muamele ederler*". Beşinci kaide, bütün halkı memnun ve razı etmeye uğraşmak, fakat bunu şeriata uygun yapmaktır. Hz. Muhammed, "*padişahların en iyisi sizi seven ve sizin kendisini sevdiğinizdir. En fenası da size düşman olup lânet eden ve sizin de ona düşman olup lânet ettiğinizdir.*" buyurmuştur. Altıncı kaide, padişahın, halkın şeriata uymayan isteklerini kabul etmemesi ve bu şekilde rıza almamasıdır. Bu konuda Gazâlî, şu olayı örnek gösterir (Gazâlî, Kimya-i Saadet, 1979, s. 369-370):

Hazret-i Muâviye, Hazret-i Âişe'ye (radıyallahüanhümâ) mektup yazıp, nasihat istedi. Hazret-i Âişe (radıyallahüanhümâ) şöyle yazdı: Resûlullah'dan (aleyhissalâtü vesselâm) duydum ki: "insanların rızasını değil, Allahü Teâlâ'nın rızasını arayanlardan Allah razı olur. İnsanları da ondan razı eder. İnsanların rızasını arayandan, Allahü Teâlâ razı olmaz ve insanları da ondan razı etmez.

Âdil bir sultan olmanın yedinci kaidesi, başkanlığın ne kadar zor olduğunun ve ne kadar büyük bir sorumluluk ve yük olduğunun farkına varmaktır. Bunun farkına vararak işini iyi yapmaya çalışan sultan büyük bir saadete kavuşur. Fakat bu bilince varamayan sultan, Gazâlî'ye göre kimsenin düşmediği felakete duçar olmuştur. Gazâlî, bunu yine bir hadisle zikreder (Gazâlî, Kimya-i Saadet, 1979, s. 370):

Üç şeye dikkat ettikleri müddetçe imam ve sultanlar Kureyş'ten olurlar. Kendilerinden merhamet istenince, merhamet ederler. Hüküm istenince adaletli hükmederler, söylediklerini yaparlar. Böyle yapmayanlara Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti olsun, Allahü Teâlâ onun ne farzını ne de sünnetini kabul eder.

hakkına el uzatmayan, memurlarının ve temsilcilerinin de halkına zulmetmesine izin vermeyen, yönetim işlerinde dinine bağlı âlimlerin sözlerine kulak veren hükümdardır. Tam tersi bir şekilde hükümdar dünya malına tamah eder, yakınlarına önemli mevkiler ve servet sağlayarak onları kayırır, saray dalkavuklarının pohpohlamalarıyla mest olur, ilim ve ibadetlerinden uzaklaşır, halkının sorunlarına gözlerini kapatır ve kendi derdine düşerse devlet uzun süre ayakta kalamaz. Peki böyle bir sultana karşı uygulanacak yaptırım ne olabilir?

Gazâlî'nin bu konudaki tutumu son derece kaderci ve tevekkülcüdür. Çünkü yaşadığı dönemin ruhuna uygun bir biçimde adil olmayan, yani zalim bir hükümdara yaptırım uygulayabilecek hukuki bir mercii, ulema ya da halk yoktur. Bu da son derece doğaldır. Zira Orta Çağ devletlerinde hükümdar, sorumlu değildir. Zulmeden bir hükümdarın bile hukuk kurallarıyla bağlı olmadığı ve sadece ulemanın tavsiye niteliğindeki kararlarına isterse kulak verdiği bir monarşik yönetim sistemi, Gazâlî için de son derece doğal karşılanabilir. Ancak Gazâlî, yönetimin zulme dayanmasını yine de arzu etmez. Bunun için sık sık hadislere ve kıssalara dayanarak, zalim bir hükümdarın sonunun cehennem olduğunu ve sonunun sonsuz azap olduğunu vurgulamıştır. Bu durumu hadislerle şu şekilde izah etmiştir (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 43-44, 26):

Hz. Peygamber (s.a.v): "Halkına şefkat göstermeyene (lidere) Allah da şefkat göstermez" buyurarak şöyle devam etmiştir: "Allahım! Halkına lütufta bulunan lidere sen de lütufta bulun. Şiddet gösterene sen de şiddetli ol. Allah'ın (c.c.), kullarının işlerini görmek için başkan yaptığı bir kul; hizmet etmez, onlara nasihatte bulunmaz ve kendilerine şefkatli davranmazsa Allah (c.c) ona cenneti haram kılar. Müslümanların işlerini üstlenen kişi, onları kendi ailesi gibi korumazsa; cehennemdeki yerine hazırlansın. İki kişi benim şefaatimden mahrumdur; zalim başkan ile dine bidat sokan Müslüman. Kıyamet gününde en şiddetli azaba uğrayacak olanlar, halkın işlerini üstlenen (ve onlara zulmeden) başkanlardır. Allah (c.c.) şu beş kişiye gazap eder:

1- Halkının kendisine itaat etmesine rağmen onlara zulmeden insafsız başkan,

2- Kendisine itaat edilmesine rağmen kuvvetli ve zayıfı bir tutmayan adaletsiz başkan,

3-Ailesine, Allah'a (c.c) itaati emretmeyen, din işlerini öğretmeyen, nereden karınlarını doyurduğunu önemsemeyen aile reisi,

4-Çalıştırdığı işçinin ücretini ödemeyen işveren.

5- Hanımının mehrini ödemeyen koca.

Hadislerde görüldüğü gibi, adaletten uzaklaşan bir hükümdarın ettiği

zulümler yanına kalmayacaktır. Ancak zalim hükümdarın zulmü ve kötülüğü, onun kendisine itaat edilmeyi haketmediği anlamına gelmez. Hükümdara itaatin borç olmadığı tek durum, hükümdarın Allah'a itaatsizliğidir (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 136, 167). Gazâlî itaatin gerekmediği bir durumu hadis aracılığıyla şu şekilde ifade etmiştir (Gazâlî, Bâtınîliğin İçyüzü, 1993, s. 136): *Rasulullah (S.A) şöyle buyurdu: "Size emirlerinizden kim Allah'a isyan mahiyetinde bir şey emrederse ona itaat etmeyiniz."*

Gazâlî, aslında hükümdarın zalim olmaması ve yönettikleri arasında ayrım yapmaması ve yönettiklerinin sorunlarıyla yakından ilgilenen âdil ve şefkatli olması ile halkın hükümdara itaat etmesini karşılıklı bir sorumluluk ilişkisi olarak görmüş gibidir. Nitekim "sizler nasıl olursanız o şekilde yönetilirsiniz" hadisini hatırlatan Gazâlî, insanların liderlerinin dinî gidişat ve ahlakı üzerine olduğunu vurgulayarak (Gazâlî, Yöneticilere Altın Öğütler, 2004, s. 76), insanlar itaatkâr olduğu takdirde hükümdardan adalet beklemeleri gerektiğini veya tersinden okumak gerekirse hükümdar adil olmadan insanların da itaat etmeyeceğini belirtmiş gibi görünür. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Fars-İslam geleneğinin siyasi kültür havzasında bilinci şekillenen, Abbasi halifesinin dinî otoritesine ve Türk-İslam devleti olan Selçukluların siyasi otoritesine bağlı olan Orta Çağlı âlim için, yönetimsizliğin yaratacağı istikrarsızlık, güvensizlik ve kaosun zararı, kötü yönetimin yaratacağı zulümden kat kat fenadır. Bunun için Gazâlî, hiçbir eserinde adaletten sapmış ve zulmeden, tiranlaşan bir hükümdara karşı halka direniş hakkı tavsiye etmemiştir. Bu, adaletsizlik ve zulümleri olumladığı anlamına gelmez. Ancak Gazâlî, adaletsizlik ve zulümlerin hesabını ya öteki dünyaya bırakmış ya da bu dünyada da herkesin ektiğini biçeceği inancına dayanarak Allah'a havale etmiştir. Bu inanç ışığında Gazâlî'nin yönetilenlerden beklediği erdem kamu düzeni ve istikrarlı bir sosyo-politik ortam için "zıllılahu fi'l-arz'a" kayıtsız şartsız itaattir.

SONUÇ

İslam dünyasındaki felsefi ve bilimsel ilerlemelerin durmasının müsebbibi ilan edilmek suretiyle bir günah keçisi hâline getirilen ya da tüm düşünceleri dinsel nas ilan edilerek kutsallaştırılan Gazâlî figürüne daha objektif bakılması gerekmektedir. Bir filozof olmamasına rağmen derinlemesine bildiği felsefi metotlarla felsefeye savaş açmış Gazâlî, iktidar, devlet ve adalet gibi konulara ilişkin düşüncelerini yaşadığı dönemin sosyo-politik koşulları temelinde oluşturmuştur. Yaşadığı dönemde Abbasi Hilafeti karşısında beliren ve devlette bölünme tehlikesi yarattığı düşünülen Şiilik ve Batınîlik hareketleri ile yerel odaklarca yaratılan parçalanma tehlikesi, Gazâlî'nin siyasi düşüncelerini daha refleksif, savunmacı ve merkeziyetçi kılmıştır. Bu da inanç, yaşam biçimi ve dünyaya bakış açısında tek tip Müslümanlardan oluşan ve merkezi yönetime itaatkâr bir toplum tasavvuruna yol açmıştır.

Derin ilmî bilgisi ve yaşadığı dönemde egemen sistemin 'organik aydını' olarak Nizamiye Medreselerinde verdiği hizmet ve yazdığı eserler onun görüşlerinin geniş kitlelerce kabul edilmesini sağlamıştır. Din ve devletin "ikiz kardeş" olarak kabul edildiği toplumsal şartlarda Gazâlî'nin düşünceleri, günümüz Sünni İslâm ekolünün hem dinî boyutunu şekillendirmiş hem de Sünni İslam siyaset teorisinin güçlü ve merkeziyetçi devlet anlayışı ile sabır, tahammül ve tevekküle dayalı siyasi yapısının oluşumuna büyük katkılar sunmuştur.

Adalet ve nizam, İslam siyaset düşüncesini teorik olarak özetleyen iki kelimedir. Fakat yönetim praksisine bakıldığında bu iki kavramın varlık koşullarını bir arada sürdürmesini sağlayacak toplumsal koşulların sağlanmasının zorluğu açıkça anlaşılmaktadır. Toplumsal nizamın sağlanması amacıyla yönetilenler üzerinde, muktedirler tarafından uygulanan baskıların, yaptırımların ve diğer özgürlükleri kısıtlayıcı tedbirlerin niceliği bu durumu kanıtlamaktadır. Nizam uğruna adaletten taviz verilen yönetim praksisi ise baskılara maruz kalan yönetilenler tarafından "devletin bekası uğruna zorunlu tedbirler" (hikmet-i hükümet/raison d'etat) olarak haklı görüldüğü ölçüde meşrulaşmaktadır. Böylesi yönetim sistemleri coğrafya ayrımı olmaksızın birçok toplumda görülmüştür. Farklı coğrafyalarda tarihsel süreç içinde birçok değişim yaşansa bile Ortadoğu coğrafyasında tarihten günümüze kadar pek fazla değişim yaşanmamıştır. Bu statikleşmede Gazâlî'nin, muhafaza etmeye yönelik düşünceleri ve onu devam ettiren âlimlerin rolü yadsınamaz.

KAYNAKÇA

Acar, A. (2000). İmam Gazâli'nin Bağdat'ı terk etmesinde siyasi faktörlerin rolüne dair bazı düşünceler. *İslami Araştırmalar Dergisi, 13*(3-4), s. 495-504. Mart 12, 2024 tarihinde chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.islamiarastirmalar.com/wp-content/uploads/2023/11/26.pdf adresinden alındı

Aydınlı, Y. (2000). Gazâlî'nin ilim ve düşünce dünyası. *İslami Araştırmalar Dergisi, 13*(3-4), s. 265-281.

Bayrakdar, M. (2000). Gazâlî. *İslam Araştırmaları Dergisi, 13*(3-4), s. 235-236.

Corbin, H. (2010). *İslam Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne* (Cilt 1). (H. Hatemi, Çev.) İstanbul: İletişim.

Çağrıcı, M. (1996). Gazzâlî. *TDV İslam Ansiklopedisi, 13*, s. 518-530. Şubat 1, 2024 tarihinde https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali adresinden alındı

Demir, O. (2013). Yakîn. *TDV İslam Ansiklopedisi, 43*, s. 271-273. Ocak 4, 2024 tarihinde https://www.academia.edu/37583634/_Yakin_TDV_%C4%B0slam_Ansiklopedisi_XLIII_2013_s_271_273 adresinden alındı

Gazâlî. (1960). *el-Munkızu Min-Ad-Dalâl.* (H. Güngör, Çev.) Ankara: Maarif Vekaleti Yayınevi.

Gazâlî. (1971). *İtikad'da Orta Yol (al-İktisâd fi'l- İ'tikâd.* (K. Işık, Çev.) Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Gazâlî. (1979). *Kimya-i Saadet* (Cilt 1-2). (F. Meyan, Çev.) İstanbul: Bedir Yayınevi.

Gazâlî. (1985). *İhyau' Ulûmi'd-Din Cilt 1-Rubu'l-İbâdat* (Cilt 1). (A. Serdaroğlu, Çev.) İstanbul: Bedir Yayınevi.

Gazâlî. (1988). *İki Madnûn.* (S. Ünal, Çev.) İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Gazâlî. (1993). *Bâtınîliğin İçyüzü (Fedaihu'l-Bâtıniyye/El-Mustazhirî).* (A. İlhan, Çev.) Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Gazâlî. (2004). *Yöneticilere Altın Öğütler.* (H. Okur, Çev.) İstanbul: Semerkand Yayıncılık. Nisan 18, 2024 tarihinde chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ia803409.us.archive.org/10/items/igzli/%5BAlt%C4%B1n%20%C3%96%C4%9F%C3%BCtler%5D%20%C4%B0mam%20Gazali.pdf adresinden alındı

İbn Teymiyye. (1999). *Es-siyasett'üş Şeriyye (Siyaset).* (V. Akyüz, Çev.) İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karadaş, C. (2004). *Gazzâlî.* İstanbul: İnsan Yayınları.

Korkmaz, F. (1995). *Gazzali'de Devlet.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Köymen, M. A. (1989). *Selçuklu Devri Türk Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

MacDonald, D. B. (1899). The life of al-Ghazzālī, with especial reference to his religious experiences and opinions. *Journal of the American Oriental Society, 20*, s.

71-132. Ocak 25, 2024 tarihinde https://www.jstor.org/stable/592319 adresinden alındı

Mücahit Tevfik, H. (1995). *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce.* (V. Akyüz, Çev.) İstanbul: İz Yayıncılık.

Nizamü'l-Mülk. (1941). *Siyasetname.* (M. T. Ayar, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Okumuş, E. (2021, 12 30). Gazâlî'nin siyaset ve yönetim yaklaşımı. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi, 21*(2), s. 705-726. doi:https://doi.org/10.33420/marife.976810

Orman, S. (1986). *Gazâlî.* İstanbul: İnsan Yayınları.

Parvizian, S. (2020). Al-Ghazālī and Descartes on defeating skepticism. *Journal of Philosophical Research, 45*, s. 133-148. doi:10.5840/jpr202045162

Rosenthal, E. (1996). *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi.* (A. Çaksu, Çev.) İstanbul: İz Yayıncılık.

Uğur, A. (1988). İmam Gazâlî'nin yaşadığı devir. *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî Sempozyumu* (s. 1-7). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü. Eylül 24, 2024 tarihinde chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://isamveri.org/pdfdrg/D017726/1988/1988_UGURA.pdf adresinden alındı

Uludağ, S. (1994). *İslam Düşüncesinin Yapısı.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Watt, W. M. (1989). *Müslüman Aydın: Gazâlî Hakkında Bir Araştırma.* (H. Özcan, Çev.) İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Zamir, S. R. (2010). Descartes and Al-Ghazāli: Doubt, certitude and light. *Islamic Studies, 49*(2), s. 219-251.